

**ДЕХҚОНЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ УРФ ОДАТЛАРДА ҚАДИМИЙ ДИНИЙ
ЭЪТИҚОДЛАР ИЗЛАРИ**

Ғиёсов Самандар
Ж.Д.П.У Тарих факултети
I-босқич талабаси
Ф.Акчаев

Илмий раҳбар: Т.ф.н доктори., дотсент

Анносатсия: Дехқончилик билан боғлиқ урф одатларни о'рганиш орқали қадимий диний эътиқод изларини ўрганиш.

Калит сўзлар: Суғорма дехқончилик, ибтидоий шакл, синкретик(бқоришган) “Жонлик” сотоиб олиш, “Қўш чиқариш”, “Шох мойлар”, “Қўш оши” номлари.

Инсоният цивилизациясининг қадимги марказлари шаклланиши ва тараққиётида дехқончилик маданияти муҳим роль ўйнаган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Шарқ цивилизациясида дехқончилик маданияти ривожини суғорма дехқончиликка асосланганлиги билан ажралиб туради. Тарихий тадқиқотлардан маълумки, қадимги Миср ва Месопотамияда милоддан аввалги VII, Ҳиндистон, Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубий минтақаларида эса милоддан аввалги VI минг йилликдан бошлаб инсоният илк дехқончилик ва хунармандчилик билан шуғуллана бошлаган ҳамда дастлабки чорвачиликни йўлга қўйган, яъни одам табиат инъомларини ўзлаштириб қолмасдан, ўзи ҳам яратувчилик фаолиятини бошлаган¹. Ўрта Осиё заминидagi энг қадимги зироатчилик маданияти “Жойтун маданияти” бўлиб, у милоддан аввалги VI-V минг йилликларда шаклланган².

Жамиятдаги бу тараққиёт Ўзбекистон ҳудудида ҳам ўзига хос кўринишда юз берган. Илк дехқончиликнинг ибтидоий шакли неолит даврида бошланган. Бироқ, суғорма дехқончилик ибтидоси милоддан аввалги II минг йиллик бошида қадимги Бактрия ҳудуди (Сурхондарё вилояти)да кузатилади³. Археолог олимлар хулосаларига кўра, биз учун тадқиқот объекти бўлган Фарғона водийсида бу жараён милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталаридан бошланган⁴.

Қадимги анъанавий дехқончилик хўжалиги ва у билан боғлиқ маросимлар ҳамда аграр культлар тарихчи, археолог ва этнолог олимлар учун доимо долзарб ва қизиқарли мавзулардан бири бўлиб келган. Бу борада мутахассислар томонидан бажарилган тадқиқотлар туфайли маълум бир илмий натижаларга ҳам эришилган деб айтиш мумкин⁵.

Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш лозимки, дехқончилик – ўзбекларнинг қадимги анъанавий хўжалик машғулотларидан бири ҳисобланган. Асрлар давомида тажриба ва усуллар, нозик фенологик кузатишлар асосида ўзига хос дехқончилик анъана ва маросимлари шаклланган. Мазкур анъаналарда диний-мифологик қарашлар ва ритуаллар ҳам муҳим аҳамият касб этган. Умуман олганда, дехқончилик билан боғлиқ урф-одатлар, маросимлар халқ тафаккурининг ғаройиб мўъжизаларидан биридир. Ўзбек халқи қадимдан уларга амал қилиш баробарида уларга тааллуқли

¹ Анорбоев А. Ўзбекистонда илк суғорма дехқончиликнинг шаклланиши ва антропоген ландшафтининг ташкил топиши // Ўзбекистон ҳудудида дехқончилик маданиятининг тарихий илдишлари ва замонавий жараёнлар. – Т., 2006. – Б. 13.

² Қаранг: Массон М.Е. Поселение Джайтун. – Л., 1971; Антонова Е.В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., 1990. – С. 91.

³ Қаранг: Аскарлов А. Сапаллитепа.–Фан, 1973.; Аскарлов А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан.–Т.: Фан, 1983; Аскарлов А. Энг қадимги шаҳар.–Т.: “Маънавият”, 2001.

⁴ Анорбоев А. Ўзбекистонда илк давлатчилик ва унинг ўрганилиш тарихидаги баъзи бир муаммолар // O'zbekiston tarixi. – 2004. – № 4. – Б. 10-11

⁵ Муҳаммаджонов А. Қуйи Зарафшон воҳасининг суғорилиш тарихи, – Т., 1972. Б-52.

қоидалар, дуолар, айтимлар ва аломатларни ҳам яратган. Деҳқонларнинг табиат инжиқликлари олдидаги ожизлиги, сермашаққат меҳнат эвазига етиштирилган ҳосилнинг табиий офатлар туфайли нобуд бўлиши ва табиатнинг уларга номаълум кўринмас кучларидан кўркув муаммолардан қутилиш чораларини излаш ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ қатор магик маросимлар бажарилишига асос бўлган. Мазкур маросимлар ва урф-одатлар илдизи жуда узоқ даврга бориб тақалиб, қадимги анимистик тасаввурлар билан боғлиқ бўлган. Деҳқончилик билан боғлиқ равишда ўтказилган урф-одатлар, маросимлар турли аграр культларнинг магик (сеҳргарлик) кучига бўлган инонч асосида шаклланган.

Шу боисдан ҳам деҳқончилик билан боғлиқ удум ва маросимларнинг кўплари исломгача бўлган табиат ҳодисаларини илоҳийлаштириш, осмон ва ер илоҳларига сиғинишга асосланган. Шарқнинг деҳқончилик воҳалари аҳолиси қадимий турмуш тарзида муҳим ўринни эгаллаган ўлиб қайта тирилувчи илоҳлар култи таниқли диншунос ва этнограф В.Н. Башилов фикрича, айнан ислом таъсирида унутилган⁶. Бироқ тарихий-этнографик материаллар шундан далолат берадики, қадимги аграр культлар ислом кириб келиши билан буткул йўқ бўлиб кетмаган, балки исломий қарашлар билан синкретик (қоришган) ҳолда сақланиб қолган ва ҳатто даврлар оша XX асргача етиб келган. Хуллас, Ўрта Осиё халқларига хос қадимий аграр культларни тадқиқ этиш, *биринчидан*, қадимги деҳқончилик билан боғлиқ диний эътиқодий қарашлар тавсифига оид янги материаллар беради, *иккинчидан*, уларнинг исломий қарашлар билан ўзаро уйғунлашиш қонуниятларини аниқлаш имкониятини яратади.

Деҳқончилик билан боғлиқ агромаданият анъаналарида баҳорги экиш мавсумида далага биринчи қўш чиқариш маросими муҳим амалий аҳамият касб этган. Чунки етиштириладиган ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил баракали келиши экиш мавсумининг ўз вақтида сифатли ўтказилишига боғлиқ бўлган⁷.

Шу сабабга кўра жаҳон халқлари этнографиясида далага илк бор қўш солиш, ерга уруғ сепишга алоқадор маросим ва удумлар кенг қўламда тадқиқ этилган.

XX асрда анъанавий деҳқончилик машғулоти замонавий техника тараққиёти билан уйғунлашган даврда ҳам баҳорги деҳқончилик юмушларини бошлашдан аввал маросимий қурбонлик қилиш одати сақланиб қолган ва ҳатто бугунга қадар давом этиб келмоқда

Ўрта Осиё халқларининг исломгача бўлган динларида муҳим аҳамиятга эга бўлган деҳқончилик культлари жуда тез унутилиб кетган. Бунинг сабаби улар расмий культлар ҳисобланиб, бир гуруҳ мубадлар тасарруфида бўлган ва ислом кириб келган дамлардан бошлаб мубадларнинг йўқ қилиниши билан бирга ушбу культлар ҳам унутилган. Лекин бу культлар расман кундалик ҳаётдан чиқиб кетган бўлса-да, халқ орасида улар билан боғлиқ алоҳида инончлар, анъаналар ва маросимлар сақланиб қолган.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг кўплаб ҳудудларида эрта баҳорда далаларга сув келадиган асосий ариқ ва каналлар ҳашар усулида лойқадан тозаланган. Маҳаллий ўзбеклар ушбу маросим учун ҳам пул, бугдой ва озиқ-овқат маҳсулотлари тўплаб, пулга “жонлик” (бузоқ, бўз бия, оқ тойчоқ, кўчқор ёки эчки) сотиб олган ва уни қурбонлик қилганлар. Ўрта Осиёнинг баъзи бир ҳудудларида бўғизланган ҳайвон қони сувга оқизилган ёки танаси ҳам сувга ташланиб, сўнгра уни сувдан олиб чиқилган. Хоразмда янги ариқ қазилиб, у Амударёга уланганда, хоннинг буйруғига кўра, мазкур ариқда доимо сув бўлишини тилаган ҳолда 8-10 та сигир ва ҳўкизлар қурбонлик қилиб

⁶ Башилов В.Н. Божество аграрных культов // Культ святых в исламе. – М., 1970. – С. 10.

⁷ Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида «шоҳ мойлар» ёки «биринчи қўш» удуми // Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. – Т., 2006. – Б. 84.

ташланган. Сўнгра деҳқонлар сувга тушиб бўғизланган ҳайвонларни олиб чиқишган ва ундан турли таомлар тайёрлаб шу ернинг ўзида ейишган. Бу одат қадимда сув илоҳлари учун одамларни қурбон қилишнинг сақланиб қолган кўринишларидан бири ҳисобланади⁸.

Таниқли элшунос олим К. Шониёзовнинг ёзишича, қарлуқлар эрта баҳорда далага биринчи марта омов солишдан аввал “ис” чиқаришган⁹. Улар қозонга мой солиб қиздиришган ва кейин унга бўғирсоқ ташлаб, пишириб олганлар. Халқ қарашларига кўра, вафот этган аждодлар руҳлари ана шу “ис”дан баҳраманд бўлиб, ўз яқинларига омад тилашар экан. Пиширилган бўғирсоқни кўни-қўшнилар, яқин қариндошлар биргалашиб истеъмол қилганлар, ҳатто қўшга қўшиладиган хўкизларга ҳам бир оз бўғирсоқ едирилган¹⁰. Умуман, ўзбек ва тожик деҳқонлари орасида баҳорда дастлабки ҳайдовдан олдин хўкизлар шохлари ва бўйинтуруғини ёғ билан мойлаш одати кенг тарқалган¹¹.

Кексаларнинг таъкидлашларича, ушбу иримда шохлари мойланиб, бақувват бўлган хўкиз йил бўйи ҳормай-толмай ишласин, деган магик ният ўз ифодасини топган. Удумга биноан биринчи қўшни қишлоқнинг ёши улуғ, обрўли кишиларидан бири бошлаб берган. Ушбу куннинг бундай тантана билан ўтказилиши биринчи кун магиясига алоқадор бўлган¹². Биринчи кун магиясига кўра, бирор – бир фаолият ёки йилнинг бошланиши қандай бўлса, ўша фаолият йил ниҳоясига қадар ана шундай руҳда давом этади, деган тасаввур ҳукмронлик қилади¹³. Қолаверса, кекса ёшли, болачақаси, неvara-чевараси кўп пиру бадавлат, иши доим олдинга кетадиган тадбиркор, обрўли кишининг биринчи қўшни ҳайдаб бериш одати унинг хўжалик юритишдаги бой тажрибаси билангина боғлиқ бўлмаган. Бу ўринда узоқ умр кўрган, серфарзанд, бадавлат кишининг ўзига хос рамзий фазилатлари заминга, етиштириладиган ҳосилга ўтишига қаратилган ўзига хос магик қонуният айнан кекса кишининг дастлабки қўшни бошлаб беришига сабаб бўлган. Деҳқонларнинг биринчи марта ер ҳайдаш учун қўш ва хўкизларни ҳам махсус тайёрлаш одати маълум маънода қадимги аграр культлар билан боғлиқ. Ўрта Осиёда қадимда хўкиз серпуштлик рамзи ҳисобланган ва шу боис ерни омов билан ҳайдаш орқали унинг ғайритабиий хусусияти ерга ва етиштириладиган ҳосилга ўтиши мумкин¹⁴, – деган архаик қараш асос бўлган бўлса керак.

Умуман олганда, “Қўш чиқариш”, “Шох мойлар”, “Қўш оши” номлари билан аталувчи маросимлар деҳқонларнинг йил бошидаги биринчи иш куни бўлганлиги сабабли уни имкони борича шоду хуррамлик билан кутиб олишга ҳаракат қилинган.

Биринчи қўш маросими билан боғлиқ архаик инончларнинг асл кўринишлари бугунга келиб асосан унутилиб кетган. Лекин айрим археологик ёдгорликлар ҳамда қоятошларга чизилган суратлар қадимий диний-аграр ритуалларнинг тарихий асослари борасида сўз юритиш имконини беради.

Фольклоршунос олим М. Жўраев ҳам бу лавҳаларни қадимги деҳқонларнинг эрта баҳорда ерга биринчи қўш солиш удуми билан боғлаган ҳолда, ўзбек маросим фольклори жанрлари таркибида сақланиб қолган “*шох мойлар*” маросимининг тарихий-генетик асосларини аниқлаш учун нодир манба бўла олади, деб таъкидлайди.

⁸ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Т., 1957. – С. 118-151.

⁹ Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Т.: Фан, 1964. – С. 33.

¹⁰ Шониёзов К.. Юқоридаги асар.– С.34.

¹¹ Ер ҳайдайдиган хўкизлар шохини мойлаш одати Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудида кенг тарқалган. Бу тўғрисида батафсилроқ қаранг: Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Т. 2 // Известия АН ТаджССР. – Душанбе, 1958. – С. 62; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974. – С. 174.

¹² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклари. –Т., 1986. – Б. 52.

¹³ Биринчи кун магияси ва биринчи савдога бўлган магик инонч борасида батафсилроқ қаранг: Покровская Р.Я. Земледельческая обрядность ... – С. 71.

¹⁴ Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии ... С. 431.

Шунингдек, у биринчи қўш маросими ақс этган бу суратдаги “қуёш одам”лар ҳар бири ўн икки ойдан иборат (“қуёш одам”лар бошидан таралаётган нурлар сони ҳам ўн иккитадан) янги ва эски йилни англатади, – деб таъкидланган¹⁵.

Биз ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаган ҳолда шуни қайд этишимиз жоизки, аждодларимиз қадимдан деҳқончиликда афсонавий табиат культуни антропоморф шаклда тасаввур қилганлар ва уни ўзларининг мифологик ҳомийси деб билганлар. Кейинчалик мазкур культга бўлган эътиборнинг ўзгариши натижасида у унутила бошлаган ва айнан деҳқончилик билан боғлиқ айрим урф-одатлардагина қолдик кўриниши тарзида сақланиб қолган.

Деҳқончилик билан боғлиқ анъаналар ва маросимлар тизимида ёзги, айниқса, буғдой ўрими билан боғлиқ маросимлар ўзига хос удумларга бойлиги ҳамда кўплаб қадимий эътиқодларга дахлдор ҳолда ўтказилиши билан фарқланиб турган. Айнан мазкур даврда ўтказилган маросимлардан бири «хайри худойи» бўлиб, у ўрим бошланишидан олдин ўтказилган. Элшунос Ф. Раҳмоновнинг ёзишича, Қашқадарё ўзбекларида хайри худойини бошлашдан аввал 3, 5, 7 та сузма пиширилиб, ис чиқарилган. Уй эгаси ёки пайкал аъзолари жонлиқ сўйиб қон чиқарганлар. Хайри худойида ҳашарчилар, дин пешволари ва кексалар иштирок этганлар. Таом истеъмол қилиб бўлингач, қишлоқ муллеси Қуръондан оятлар ўқиб, худодан, Бободехқондан, авлиё ва анбиёлардан доннинг мўл бўлишини, хирмоннинг баракасини сўрашган. Оқсоқоллар хайри худойи кунда ўрим учун омадли, файзли кунни белгилаганлар. Ўримга (ҳашарга) нопок деб ҳисобланган кишилар яқинлаштирилмаган. Буғдойнинг илк тутамини ҳам бойбадавлат ёки фазилатли, серфарзанд киши ўриб берган. Шундан сўнг ёппасига ўрим бошланган¹⁶.

Хайри худойи одатининг илдишлари узоқ замонларга бориб тақалади. У Аллоҳ йўлида қилинган хайр-эҳсон бўлиб, худо йўли, хатми Қуръон, дуою фотиҳа, қон чиқариш, қурбонлик деб ҳам аталган¹⁷. Таниқли элшунос Э.Б. Тайлор хайри худойи маросимларини худди илтижо ва дуолар каби инсониятнинг илк, энг қуйи босқич тараққиётига хос деб ҳисоблайди¹⁸.

Умуман, қурбонликлар қилиш диннинг энг илк шаклларида то замонвий, жаҳон динларигача хос одатлардан биридир¹⁹. Масалан, қадимги Шумерда ҳўкиз, сигир, қўй каби ҳайвонлар билан бирга баъзан қушлар ҳам сўйилган, егулик неъматларидан ҳам тангриларга эҳсон этилган²⁰. Деҳқонлар томонидан ҳосилни йиғиб олишдан аввал хайри худойи қилиш уни беэён йиғиштириб олиш мақсадида ёвуз руҳлар, инсу-жинслар хуружининг олдини олишга қаратилган бўлса керак.

XX аср биринчи чорагига қадар республика ҳудудидаги кўплаб минтақаларда ҳосилни йиғиб тугаллаш арафасида буғдой ўримига йиғилган ҳашарчилар иштирокида “*обло барака*” деб номланган махсус маросим ўтказилган. Бу жараёнда иштирок этаётган ҳашарчилар буғдой ўрими яқунланиши арафасида, яъни ўрилмаган бир парча ер қолганда ҳар томондан охирги тутам буғдойни ўриб олишга ҳаракат қилганлар. Ана шу буғдой “Она буғдой” деб аталади. Охирги тутам буғдойга етган ўроқчи “*еттим, еттим, еттим, обло барака берсин*” деб уни ўриб олади. Она буғдой тутам ҳолида боғланиб, уйга олиб кетилади ва баҳорги экин пайтигача сақланади. Буғдой сепишга

¹⁵ Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида “шоҳ мойлар” ... – Б. 87.

¹⁶ Раҳмонов Ф. Қашқадарё воҳаси анъанавий зироатчилик маросимлари.: Тарих фанлари номзоди ... дис. – Т., 2004.

¹⁷ Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Т., 1993. – Б. 183.

¹⁸ Тайлор Э.Б. Первобытная культура . – М., 1990. – С. 465.

¹⁹ Дунёдаги кўплаб халқлардаги қурбонлик маросими борасида батафсилроқ қаранг: Токарев С.П О жертвоприношениях // Природа. – 1983. – № 10. – С. 32.

²⁰ Эшонқулов Ж. Фольклор образ ва талкин ... – Б. 33

тайёргарлик ишлари бошлаб юборилган пайтда она буғдой тозаланиб, бир қисми уруғлик донга, бир қисми эса янчилик хонадондаги бошқа унга аралаштирилиб юборилади. Уруғлик сепиладиган куни она буғдой уни аралаштирилган ундан нон, патир ёпилади ва далага дон сепишга чиққан деҳқонларга улашиб берилади²¹.

Дарҳақиқат, қадимги халқлар тасавурида она буғдой мажик қудратга эга бўлиб, уни уруғликка аралаштириш ҳосилдорликни оширишга кўмак берган. Бу борада фольклоршунос олим Б. Саримсоқов қарашлари диққатга сазовор. Фольклоршунос олимнинг ёзишича, она буғдой тушунчаси анимистик тасаввур натижасидир. Бу тушунчага кўра, жонли, яшаётган буғдой ўрилгач, бутунлай ўлади ва уларнинг жони она буғдойга ўтади. Она буғдой эса ана шу жонни янаги йилга сепиладиган буғдойга ўтказди.

Иккинчидан, она буғдойда янгидан тирилувчи буғдойнинг жони сақланар экан, унинг уруғлик донга аралаштирилиши ана шу жоннинг бу йилги ҳосилга ҳам ўтишини таъминлайди. Бу нарса ўз-ўзидан ўлувчи ва қайта тирилувчи табиат ҳақидаги ота-боболаримизнинг қадимги анимистик тасавурулари – “Обло барака” маросимида сақланиб қолганлигидан далолат беради²².

Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, табиатнинг эзгу кучларидан мадад тилаш ва уларга эътиқод қилиш маросимларининг тадрижий ривожига жараёнида кейинчалик Ўрта Осиё халқлари мифологиясидаги аграр культлар зардуштийлик динида ҳам ўз аксини топган. “Авеста”нинг “Ведевот” ва “Виспарад” қисмларининг алоҳида бўлимида ерга ишлов бериш, экин экиш, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга оид қатор йўл-йўриқлар баён этилган. Жумладан, “Ведевот”нинг учинчи фаргарди, 4-бандида Зардуштнинг Ахура Маздага қарата “Замини ҳаммадан кўра бахтиёрроқ бўлган дунёдаги учинчи жой қаер” деган саволига Ахура Мазда: “Эй Спийтмон Зардушт! Бундай жой бир Ашаван ҳаммадан кўра кўпроқ буғдой, ёғ ва мевали дарахтлар эккан, одамлар курук ерларга сув чиқарган, сувли ерларни шудгор қилган заминдир”²³, – деб жавоб берган. Шунингдек, “Ведевот”да таъкидланишича, узоқ вақт экилмаган ва омов тегмаган замин бахтсиздир. У омовни орзу қилади. Бундай замин балоғат палласига кирган соҳибжамол қиздир. Бу оила қуриш, қиз фарзанд кўришни хоҳлагани сингари, ҳайдалмаган ер ҳам кўшчини кутади”²⁴.

Биз ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ қарашлар ва маросимларни ўрганар эканмиз, ер, дон ва нонга бўлган ўзига хос ҳурмат-эҳтиромнинг турли-туман удумлар ва маросимларда ҳозиргача сақланиб келаётганлигини кўришимиз мумкин.

Юқорида таъкидлаганимиздек, “Авеста”да ёзилишича, “кимда-ким буғдой экса, у Аша (ҳақиқат)ни экади. У Мазда динини яна ва яна кўкартиради. У Мазда динини юзлаб ҳамду сано, назру ниёз ва ўн минглаб қурбонликлар билан қувватлантиргандек қудратли қилади. Қачонки эгатларда уруғ етилса, девлар ўринларидан кўпадилар. Қачонки буғдой гуркираб кўкарса, девлар даҳшатдан титрай бошлайдилар. Қачонки буғдой ун бўлса, девлар нола чекадилар. Қачонки буғдой хирмонга уюлса, девлар нобуд бўладилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадонга девлар яқинлаша олмайдилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадондан девлар узоқлашадилар. Қай бир хонадонда буғдой омбори бўлса, гўё қиздирилган темир девлар бўйнини чирмаб ташлайди”²⁵. Кўринадик, «Авеста» пайдо бўлган даврда ғалла экиш, дон етиштириш, умуман, деҳқончилик маданияти етарли даражада ривожланган ва уларнинг айрим кўринишлари XX асргача етиб келган.

²¹ Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклари ... – Б. 55.

²² Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори ... – Б. 56.

²³ Авесто / А. Маҳкам таржимаси ... – Б. 113.

²⁴ Авесто / А. Маҳкам таржимаси ... Б. 114.

²⁵ Авесто / А. Маҳкам таржимаси ... – Б. 115.

XX аср бошларида ўзбекларда баъзан экинлар ривожини паст, ҳосил кам бўлса ва бу ҳодиса икки-уч бора қайтарилса, бундай ерларга одамлар салбий назар билан қараганлар. Гиёҳ унмайдиган ёки кам ҳосилли пайкалларни “ит теккан ер” (инс-жинс теккан маъносида), “худо қарғаган ер” деб номлаганлар. Хоразмда ўлган одамнинг жасади теккан ер нопок ер дейилган. Агар экин экиладиган ердан одам жасади ёки унинг суяклари топилса, бу жой харом ҳисобланган. Бундай ерга беш марта суғорилгандан кейингина экин экилган. Айрим жойларда эса бундай ерлар атрофини жўяк олиб, ўраб қўйилган ва икки-уч йил давомида суғорилмаган, экин экилмаган²⁶. Биз бу удумга айнан ўхшаш кўринишни “Авеста” китобида учратамиз.

Зардуштийларнинг «мурданинг нопоклиги» концепциясига кўра, дастлабки пайтларда тупроқнинг ҳолатини бузмаслик мақсадида ва мурда “маросимий макруҳ” ҳисоблангани боис ўлик ерга кўмилмаган. Мурда одамлар назаридан йироққа – баланд тепаликларга элтиб махсус супаларга қўйилган. “Ведевдот” 7-фаргарди, 7-бўлимида Зардуштийнинг Ахура Маздага қарата “офтоб остида ётган одам жасади ерга тушиб кетса, ер неча вақтдан сўнг ўзининг покизалик ҳолатига қайтади” деган саволига “офтоб остида ётган одам жасади ерга тушиб кетган лаҳзадан бир йил ўтгач, замин ўзининг поклик ҳолига қайтади”, деб жавоб берган. Бошқа ўринда Ахура Мазда Зардуштийга қарата “одам жисми тупроққа топширилган лаҳзадан эллик йил ўтганидан сўнг замин ўзининг поклик ҳолига қайтади”, – деб таъкидлаган²⁷.

Демак, биз бундан ўзбек халқининг деҳқончилик билан боғлиқ қатор урф- одатлари кеча ёки бугун пайдо бўлмай балки ўзининг кўп минг йиллик тарихига эга эканлигига яна бир бор амин бўламиз.

Одатда, деҳқонлар ҳосилни йиғиштириб чошга тўплаганларидан кейин “Ҳақулло” деб номланувчи маросимни ўтказганлар. Бунда чош эгаси шарқдан ғарбга – қиблага қараб етиштирилган ҳосилдан бир ғалвир буғдой ёки арпа олган. Уни худо ҳақи (ҳақулло)²⁸ ҳисоблаб, етим-есирлар, кам даромадлилар, қаровчиси йўқ киши (чолу кампир)ларга беришган.

Шунингдек, яна бир одатга биноан хирмон эгаси қушлар ҳақи сифатида бир ҳовуч донни хирмонжой атрофига сепаб юборган. Г.П. Снесаревнинг ёзишича, бу одатдан мақсад қуш кўринишида учиб келган аждодлар руҳини озиклантириш, шод этиш бўлган²⁹. Биз бу қарашни буткул рад этмаган ҳолда шуни таъкидлаш мумкин, айнан мазкур одат бажарилгандан кейингина ҳосилнинг эгаси ва бошқалар томонидан олишга рухсат берилган. Яъни ушбу маҳсулотга нисбатан бўлган ўзига хос табу олиб ташланган. Демак, ушбу маросим замирида аждодлар руҳини озиклантириш билан бирга хирмонга нисбатан қўйилган рамзий табуни олиб ташлаш ғояси ҳам ётади. Айнан “ҳақулло”дан сўнг маҳаллий ҳокимият вакиллари (оқсоқол ва мироблар) ва қишлоқ муллалари, сартарош, темирчи, косиб, кўнчи, подачи каби турли касб эгаларига кафсан берилган.

Қадимдан дунё халқларида “одамлар руҳи дарахтларда яшайди, агар марҳумга бағишлаб дарахт экилмаса, унинг руҳи азобда қолади”, деган тушунча мавжуд эди. Қабристонларда қадимдан қабр бошига дарахт экиш ҳам ана шундай нуқтаи назар замирида юзага келган. Шу боисдан ҳам одамлар дарахтларни сабабсиз кесишга кўрққанлар. Е.М. Пешереванинг таъкидлашича, фарғоналик тожиклар тут дарахтида Сулаймон пайғамбар яширинган деб ҳисоблаб, уни кесмаганлар³⁰. Дарвоқе, халқ эртақларида ҳам девларнинг руҳи дарахтларда яшаганлиги баён этилади. Сибирда

²⁶ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма ... – С. 226.

²⁷ Авесто А. Маҳкам таржимаси ... – Б. 135.

²⁸ Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа.. – С. 57.

²⁹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований узбеков Хорезма .. – С. 114.

³⁰ Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – М.: Наука, 1972. – С. 145.

яшовчи туркий халқларда ҳар бир қабила ёки уруғнинг ўз хомий дарахти бўлган. Масалан, оқ қайин бир уруғнинг, арча ва қарағай бошқа бир уруғ хомийси ҳисобланиб, ҳеч бир уруғ ўзининг хомий дарахтини кесишга журъат этолмаган. Агар зарурат туғилгудек бўлса бошқа уруғдагилардан шу дарахтни кесиб беришни сўраб мурожаат қилинган. Маҳаллий аҳоли орасида қадимдан ёнғоқ ва жийда дарахтида ҳам руҳлар яшаши тўғрисида қарашлар мавжуд. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, аجدодларимиз табиатнинг ҳар бир мўъжизасини муқаддас деб билганлар. Шу боисдан ҳам улар дарахтларни худди инсонлар сингари жонли деб ҳисоблаб, уларга азоб беришдан ҳайиққанлар. Айниқса, аجدодлар руҳи ўлимидан сўнг дарахтларда яшайди, деган қадимги анимистик қарашлар даврлар ва динлар тазйиқи остида бўлишига қарамай ҳанузгача яшовчанлигини сақлаб қолган.

1. *Каримов И.А.* Истиклол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 64 б.
2. *Каримов И.А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Танланган асарлар. Т. 7. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.132-155.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Авесто”нинг 2700 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисидаги” қарори // Халқ сўзи. 2000. 29 март.
4. *Абу Райҳон Беруний.* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: Фан, 1968. – 468 б.
5. *Авесто.* Тарихий-адабий ёдгорлик / Асқар Маҳкам таржимаси. – Т., 2001. – 338 б.
6. *Авесто: Яит китоби* / М. Исҳоқов таржимаси.–Т.:Шарқ, 2001.– 128 б
7. *Авеста: “Ведеводт” китоби* / М. Исҳоқов таржимаси. – Т.: ТошДШИ нашриёти. – 100 б.
8. *Асқаров А.* Энг қадимги шаҳар. – Т.: Маънавият, 2001. – 24 б.
9. *Берзин Э.* Зардуштийлик таълимоти нима?–Т.: Ўзбекистон, 1987.–24 б.
10. *Бўриев О., Шоймардонов И., Насриддинов Қ.* Ўзбек оиласи тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
11. *Жабборов И.М.* Худолар, авлиёлар ва одамлар. – Т.: Ёш гвардия, 1985. – 144 б.
12. *Жабборов И., Жабборов С.* Жаҳон динлари тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 324 б.
13. *Жўраев М.* Ўзбек халқ самовий афсоналари. –Т.: Фан, 1995. – 108 б.
14. *Жўраев У.Т.* Дунё динлари тарихи. – Т.: Шарқ, 1998. – 176 б.
15. Ислом энциклопедияси. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти 57-бет. Т.2003й.
16. *Х. Караматов* Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. 72 бет. Тошкент 2008 й.
17. *Рапопорт. Ю. А.* Хорезм в древности //В низовьях Окса и Яксарта. Образы Древнего Приаралия 67-68 бет Москва 2000 г.
18. *Саримсоқов Б.* Тўй маросими фольклори // Ўзбек маросим фольклори очерклари. – Т., 1986. – Б. 193-208.
19. *Фалсафа қомусий лўғат.* 428-бет. Тошкент “Шарқ”
20. *Сулаймонова Ф.* Шарқ ва Фарб. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 415 б.
21. *Сулейманов Р.Х.* Древний Нахшаб. – Самарканд-Ташкент: Фан, 2000. – 342 с.
22. *Шоназаров Р.* “Муқаддас”лаштирилган ўсимликлар ва фан. – Т.: Фан, 1977.– 60 б.
23. *Шониёзов К.Ш.* Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – 464 б.